

ՆՈՐ ՆԻԻԹԵՐ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Անահիտի 1947 Յուլիս-Դեկտեմբեր թիւին մէջ կը հրատարակէի «Կղեմէս ԺԱ. Պապը եւ Խորայէլ Օրի» աշխատութիւնս, կը խոստանայի գրել «Օրիի մասին շուտով, ... օգտուելով երկու (տպագրուած երկար) ժամանակակից օտար վրկայութիւններէ» (էջ 33ա)։ Այս առթիւ կը կատարեմ այդ խոստումս, վստահ ըլլալով որ այս ալ գոնէ հետաքրքրական նպաստ մըն է հայ ազատագրական ընդհանուր պատմութեան վերաբերող Օրիի նիւթերուն համար։

Այս ժամանակակից աղբիւրներէն առաջինը անգլիացի առեւտրական եւ ուղեգիր Ճօնաս Հանուէյի երկհատոր եւ մեծարժէք անգլիերէն «Պարսկաստանի Յեղափոխութիւնները» (1) գործն է։

Հանուէյ, լուրջ, չրջահայեաց, վստահելի գրող մըն է, որ Լոնտոնէն գնաց Պարսկաստան, Կասպեան առեւտուրը ուսումնասիրելու համար, 1743ին։ Ընկեր՝ Ռուսաստանի մէջ հաստատուած անգլիական առեւտրական մեծ տան մը, որ արդէն կապեր ունէր Կասպեան առեւտուրին հետ, Հանուէյ կրցաւ ունենալ իրեն ժամանակակից Պարսկաստանի մասին այնպիսի ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնք կը պակսին իրեն նման ուրիշ ուղեգիրներու։

Իր երկհատոր աշխատութիւնը, 1754ին հրատարակուած, մեծ ընդունելութիւն գտաւ իր ժամանակի հետաքրքիր հատարակութեան մէջ, եւ իբր վստահելի աղբիւր դեռ կը դորձածուի արդի մեծարժէք ու կարեւոր հրատարակութեանց համար։

Իմ մտադրութիւնս է նախ հատուած առ հատուած հրատարակել այս ուղեգրութեան մեզ հետաքրքրող մասը, իւրաքանչիւր հատուածի կցել իմ դիտողութիւններս եւ ցուցմունքներս։

Կը գրէ Հանուէյ.

«Միւր Վէյսի վերադարձէն անմիջապէս վերջ, Շամսիի կառավարիչը տեղեկացուց (1708ին)

արքունեաց (Պարսից), թէ Ռուսաց կայսրէն դեսպան մը սահմանադրուի հասած էր, Պապէն եւ Գերմանիոյ կայսրէն նամակներով, եւ սովորականէն աւելի մեծ թիւով հետեւորդներ ունէր։ Նոյն ատեն լուր բերած է, որ այս դեսպանը Հայաստանի Ղարան քաղաքը ծնած է, եւ ծանուցած է թէ այդ նահանգին հին թագաւորաց (հայ) սերունդէն էր, եւ ակնարկութիւններ ըրած է թէ ինքը իր ծննդեան իրաւունքները այդ վեհապետութեան համար չէ ժխտած։ Այս լուրերը դեսպանին ճիշդագրութեան մասին, որքան որ սնոտի էին, Շահ Հիւսէյնի եւ իր նախարարներուն վախ ազդեցին, եւ իրենց տղայական վախերը զիրենք տարին իրենց ըմբռնմանց մէջ հաւանականութեան բոլոր սահմաններէն ալ անդին, որովհետեւ անոնք եզրակացուցին, որ Պարսկաստանի հպատակ ծնած Հայ մը, երբ այդ կերպ խօսիլ կը յանդգնի, այսքան շատ հետեւորդներով, եւ իր կրօնքին պատկանող երեք իշխաններու պաշտպանութեան տակ, իրը միայն դեսպան գործելու չէ եկած։ Ֆրանսոցի մը, որ Լուի ԺԴ-էն Իսֆահանի արքունիքը զրկուած էր առեւտրական գործերով, եւ ուրիշ Եւրոպացիները որոնք այդ քաղաքը հաստատուած էին իրենց շահուն յարմար դատեցին այս վախը արծարծել։ Անոնց իմացուցուած էր, որ այս դեսպանը սպառնացած էր (Պարսից) թագաւորութենէն վտարել տալ բոլոր քարոզիչները, որով ջանացին ցոյց տալ թէ քրիստոնեայ իշխաններու յանձնարարականները, որոնց շնորհիւ ան (Օրի) նպաստաւոր ընդունելութիւն գտած էր, կեղծուած կտորներ էին, նոյն ատեն իրենց հետաքրքրութիւնը գործածելով համոզելու համար արքունիքը որ չընդունի դեսպանը, քանի որ կարգ մը մարգարէութիւններ, Հայոց դիւաններուն մէջ պահուած, կը դուշակէին Հայաստանի թագաւորութեան վերահաստատումը օր մը օր Ռուսերուն պաշտպանութեան տակ։ Եւ

որպէսզի ապագայ պատահարներու մասին բնապէս դիւրահաւան ժողովրդի մը վրայ ազդեն, այս նախազգուշութեանց աւելցուցին Ֆրանսերէն բառախաղ մը՝ առնուած ղեկապանին անունէն, նկատելով որ ղեկապանին անունը, Իսրայէլ Օրի, կը պարունակէր տառերը (Իլ սըռա ոուա » Փրագին, այսինքն « ան քագաւոր պիտի ըլլայ » :

Նախ ճշգրտեմ որ յիշուած Միւր Վէյսը Պարսկաստանի արեւելեան Կանտաւար նահանգին Աֆղաններուն ապստամբապետն էր :

Վերի վկայութիւնը անշամ մը եւս կու գայ Հաստատել որ Օրին 1707ին « արդէն Շամախում » չէ ինչպէս կը կարծուէր (2) : Այլ Օրի հազիւ 1708 փետրուարի սոխորները Պարսից սահմանադրութիւնը հասաւ : Իսկ որոշ գիտնէք թէ ան « Շամախի հասաւ 1708 փետրուար 5ին, (3) :

Օրին այս վկայութեան մէջ ինքզինքը Ղափան ծնած կը յայտարարէ, մինչ աւելի հետաքնին Բոկոտն Կարմեղեանց առաջնորդը Նոր Զուլայէն 1709 ապրիլ 2ին Հոռով գրած նամակին մէջ կը տեղեկագրէ որ Օրին « Հայ մը, պարսկահպատակ, Կիլան ծնած » է (4) : Բնական է այս վերջին վկայութիւնը աւելի ընդունելի ըլլայ ինծի երբ նկատի կ'առնեմ կաթոլիկ տեղեկատուներուն խտտապահանջ տեղեկատուութիւնը առ Հոռով, մինչ Հանուէյի վկայութիւնը, աւելի ուշացած, կրնայ հարկ եղած բծախնդրութեամբ ճշգրտապատում չըլլալ :

Սակայն աւելին կայ : Բոկոտն Կարմեղեանց տեղեկագրութիւնը կրնար ճիշտ ըլլալ՝ եւ անտարակոյս ճիշտ է՝ Օրիի Կիլան ծնած ըլլալուն համար : Նոյն ատեն Հանուէյի տուած տեղեկութիւնն ալ ճիշտ է Ղարան ծնած ցոյց տալուն համար : Առաջինը ճիշտ իրականութիւնն է, իսկ երկրորդը Օրիի կողմէ ծրագրուած սուտի մը, կազմուած ծրագրի մը, կարեւոր մէկ մասը :

Վկայութեան յաջորդ մասը ցոյց կուտայ թէ ինչու Օրին ինքզինք Ղարան ծնած ցոյց տալ կը ջանայ, որովհետեւ նոյն ատեն անիկա կ'ուզէ

հաւտացնել տալ թէ ինք՝ Օրին՝ « այդ նահանգին հին թագաւորաց սերունդէն է, եւ ակնարկութիւններ ըրած է թէ ինքը իր ծննդեան իրաւունքները՝ այդ վեհապետութեան համար՝ չէ ժխտած (5) : Այսինքն Օրին կը յաւակնի ինքզինքը հայ թագաւորական ցեղէ յառաջացած ցոյց տալ, որպէսզի արժեցնէ օր մը ազատագրուած Հայաստանի թագաւոր ըլլալու իր սնախառութիւնը : Բնական է Պարսկաստանի թէեւ Հայաշատ այլ հեռաւոր եւ օտար երկրի մը մէջ՝ ի Կիլան ծնած Հայ մը, Օրիին այս յաւակնութիւնը չէր կրնար որ եւ է լրջութեամբ հետապնդել : Սակայն Ղարան « ծնած » ըլլալով կարելի էր ատիկա, քանի որ Ղարան մաս կը կազմէր պատմական Հայաստանի, ու նաեւ այն ժամանակուան Պարսկական Հայաստանին :

Գարեգին Աւագան Յովսէփեան կը ջանայ բան մը փրկել Օրիի Պոռեան գերդաստանէն ծագած ըլլալուն աւանդական քէզէն, որուն մահացու հարուած տուաւ ժամանակին Աշոտ Յովհաննէսեան Օրիի մասին՝ նամանաւանդ անոր Պոռեան ծագման վկայող՝ վաւերաթուղթեր կեղծ նկատելով : Յովհաննէսեանի գործը չեմ տեսած, սակայն դատելով Գարեգին Արքայանին պաշտպանողականէն (6), տարակոյս չի մնար որ Օրի ստեղծած է իր Պոռեան ծագումը :

Բնական է՝ Օրիի նման մէկը պիտի չճանաչանէր իր թագաւորազն ըլլալը առանց քիչ չատ փաստաթուղթեր ալ, թէ՛ իր ձեռքով եւ թէ՛ ուրիշներուն կողմէ, ուղղակի կամ անուղղակի, հարկ եղած տեղերը տարածելու : Դարձեալ ան այնքան միամիտ չէր որ իր այս ստեղծած թագաւորազնութեան յերկրածոյ փաստաթուղթերը բոլորովին անհիմ դարձնէր : Ան կրնար Ղարանի մէջ մարտիրոսացած մարդիկ գտնել որ յարմար ըլլային որդեգրուելու, զինքը Պոռեաններէն յառաջ բերելու համար : Կրնար նոյն իսկ Ղարան Իսրայէլ մը գտնել ինքզինքը անկէ սերած եւ ան ալ Պոռեաններէ սերած ցոյց տալով : Ես պիտի չուզէի երկարապատու քսի-բռաներու մէջ մտնել հոս, որոնցմէ արդիւնք մը չի կրնար գալ : Միայն կը բաւէ յիշեցնել որ Գարեգին Արքայան

(2) Խաղբակեանի եւ Պոռեանի, Ա. հատոր էջ 288 :

(3) Անահիտ, էջ 29 :

(4) Անդ էջ 30 :

(5) Հանուէյ, վերը :

(6) Խաղբակեանի եւ Պոռեանի, Ա. հատոր :

ԿՈՒՉԷ չընդունել Աշոտ Յովհաննէսեանի ժըխտումները Օրիի Պոռեան ծագման, վաւերութեամբ թուղթերուն վաւերականութեան, եւ այլն, մասին: Սակայն ինք ատոնց փոխարէն ոչ մէկ չէզոք, Օրիի կամ իր գործին հետ կապ չունեցող մարդու խօսք, վկայութիւն, յիշատակարան, արձանագրութիւն, յառաջ կրնայ բերել: Անտարակոյս փաստ չէ Աղուանից Եսայի կաթողիկոսին 1721 ապրիլ մէկին Ռուսաց Պետրոս Մեծ կայսեր դրած թուղթին մէջ Օրիի մասին վկայելը « մեր մեծագլխի եւ մէլիք զատայ եւ Ձեր Մեծութեան էլի կարգեալ Իսրայէլ Օրին: » Ինչո՞ւ Եսայի ուղղակի չէ յիշած Օրիի Պոռեան ըլլալը: Արդեօք ասիկա ինքնին ապացոյց չէ՞ որ Եսայի գիտէր թէ այդպէս չէ, եւ ո՞վ գիտէ, թերեւս 1721ին ծանօթ էր որ Կայսրն ալ գիտէր թէ այդպէս չէ: Բնական է Եսայի չէր կրնար գրել Օրիի մասին եւ խօսիլ Հայոց ազատագրման համար, այդ ժամանակի ամենէն աչքառու գործիչը աննշան մէկը ներկայացնելով, որով ստիպուած էր անորոշ « մեր մեծագլխի եւ մէլիք զատայ » ընդհանրականութեան մը տակ պատկերացնել Օրիին աննշանութիւնը: Ի զուր է որ Գարեգին Սըրբազան կ'ըսէ. « Անշուշտ նրա Պոռեան ծագումն է ակնարկում » (7): Դժբախտաբար Սըրբազանին « անշուշտ »-ը բաւարար չէ հոս:

Պէտք է նկատել որ հայ ազատագրական շարժման հետ, նոյն իսկ անկէ ալ անկախ, նման ազնուական կամ թագաւորազն ծագման երեւոյթներ բաւական կան մեր իրականութեան մէջ: Ասոնցմէ ոմանք անտարակոյս աւանդութեանց եւ երբեմն հատուկոր յիշատակարաններու վրայ հիմնուած են, իսկ ոմանք ալ բոլորովին յերիւրածոյ էին, պարզապէս կարիքէ մղեալ: Օրինակ, Արգար Թօգատեցի եւ իր որդին Հոովմ կը զըրկուէին, եւ որպէսզի ազնուապետական երկրի քը մէջ հաւասար գետնի վրայ կարենան բանակցիլ կամ դիմել, Արգարի կը տրուի ազնուական ծագում մը, որ շատ հաւանաբար անգոյ էր, եւ բնական է ատոր հետ ալ կը պատրաստուին կարգ մը վկայաթուղթեր:

Հարկ չկայ աւելի երկարել այս մասին: Փաստ է որ Օրին, հակառակ որ ամէն բան կ'ըսէ իր ընտանեաց եւ այլնի մասին, ՈՉ ՄԷԿ ԱՆԳԱՄ

ԻՐ ԾՆՆԴԵԱՆ ԲՈՒՆ ՏԵՂԸ ԱՆՈՒԱՄԲ ԿԸ ՅԻՇԷ: Այդպիսի սխալէ մը ան բնական է որ զգոյշ ըլլար, քանի որ շատ հեշտութեամբ իր հակառակորդները պիտի կարենային ոչնչացնել իր « թագաւորազն » ծագումը: ԲաժՖի իր Խամսայի Մեկիֆեթը գործին մէջ Օրին « Հնդկաստանցի Հայ » (էջ 27) կը նկատէ:

Ուրեմն մտացածին է եւ յերիւրածոյ Օրիին Պոռեան ըլլալը, Ղարան ծնած ըլլալը: Ան ծնած է Կիւան:

Օրիին յանդգնութիւնը սակայն կ'երեւայ կը յաջողի Պարսից արքունիքին կասկածոտ ականջներուն ահագանգ մը ըլլալ: Այս կացութենէն կ'օգտուին Իսֆահանի օտար առեւտրականները, որոնք ամէն պատճառ ունէին աչքէ ձգելու Պարսից արքունեաց մօտ հայ վաճառականները: Պայքարը հին պայքար էր, նոյն իսկ ԺԶ. դարէն, մղեալ հայ առեւտրական դրամազլիին դէմ: Ֆրանսացի ներկայացուցիչ մը Լուտովիկոս ԺԳ. ի առ Պարսից արքունիքը, առաջնորդը կ'ըլլայ Իսֆահանցի օտար վաճառականներուն, որպէսզի Պարսից մօտ հրահրեն իրենց վախերն ու կասկածները Հայոց դէմ, եւ այդպէս անոնց արգելք ըլլան առեւտրական հրապարակին վրայ: Այսպէս անոնք Հայերը կը ներկայացնէին Ռուսաց կայսերապաշտութեան, անոնց դէպի Պարսկաստան ծաւալման, յառաջապահ գործիքները:

Օրի իր տղայական, թեթեւ, անխոհեմ ընթացքով առատ ռազմամթերք կը հայթայթէր հայ առեւտուրին թշնամիներուն: Հեռաւոս Ծահ թահագանքու եւ խորամանկ Ծահ Ապպասներու տեղ, ցաւագար, մոլեռանդ, տղայամիտ Ծահ Հիւսէին մը նստած էր, որուն արքունիքն ալ կ'երեւայ թէ այդ ատեն իր Ծահին արժանի ջուր մըն էր: Իրենց վատ կառավարութեամբ բոլոր Պարսկաստանը տակնուվրայ էր եղած: Տեսանք թէ Հանուէյ որոշ կերպով եւ անաշուօրէն կը վկայէ, որ Ֆրանսացին « եւ ուրիշ Եւրոպացիներ, որոնք այդ քաղաքը հաստատուած էին (այսինքն Իսֆահան), իրենց շահուն յարմար դատեցին այս վախը արծարծել: »

Օրին պարզապէս խաբեպատիր լուրեր կը տարածէր ոչ միայն իր ծագման կամ իր ինքնութեան մասին, այլ եւ իր առաքելութեան մասին:

Կ'ուզէր հաւատացնել որ « Ռուսաց կայսեր դեսպան » մըն էր: Մինչ, իրականութեան մէջ, սպարդապէս Հռովմի Պապէն յանձնարարեալ ըլլալով, Ռուսաց Կայսրն ալ զինքը իրր Պապէն յանձնարարեալ, իր կարգին Պարսից արքունեաց կը յանձնարարէր: Եւ սակայն Օրին չէր տատամսեր « դեսպանական » հովեր տալու ինքզինքին:

Իսկ Պապէն ունեցած նամակին համար մենք արդէն մանրամասն խօսեցանք Անահիտի վերոյիշեալ թիւին մեր աշխատութեան մէջ: Գալով Գերմանիոյ կայսրէն նամակ ունենալուն, ատիկա անտարակոյս այն նամակն է զոր Կայսրը գրած է զինքը Պապին յանձնարարելու համար: Նամակին գոյութեան մասին ակնարկութիւններ կան: Պատճէնը դժբախտաբար կը պակսի:

Մենք տեսանք թէ Օրին Պապէն ստացած էր նամակ մը Հայերը դէպի Հռովմայ Եկեղեցին առաջնորդելու խոստումով: Տեսանք նաեւ որ էջմիածին, այդ մասին տեղեակ ըլլալով, երես չէր տուած իրեն: Օրի այս դժուար կացութենէն ինքզինք վրկելու համար Շամախի մէջ կը ստիպուի հրապարակաւ Կաթողիկոսեան դէմ արտայայտուիլ եւ այդ մասին ալ բերնին եկածը դուրս տալ: Հանուէյ ասոր կ'ակնարկէ գրելով. « Այս դեսպանը սպառնացած էր (Պարսից) Թագաւորութեանէն վտարել տալ բոլոր քարոզիչները », այսինքն Կաթողիկ Եկեղեցւոյ քարոզիչները, քանի որ միայն անոնք կը գտնուէին հոն (1):

Օրին այնքան միամիտ է որ չի խորհիր թէ նման յայտարարութիւն մը շատ հեշտութեամբ կրնար կասկած յառաջացնել Պապին կամ Քրիստոնեայ վեհապետներուն կողմէ իր իրր թէ ստացած յանձնարարականներուն մասին: Անմիջապէս լուր կը տարածուի որ « յանձնարարականները... կեղծուած կտորներ էին »: Մենք տեսանք թէ Յիսուսեանք եւ Բոլոտն Կարմեղեանք ի Շամախի եւ Իսֆահան ունեցան այդ կասկածը եւ հաղորդեցին ալ ի Հռովմ: Նոյն իսկ Հռովմի մէջ կասկած ծագեցաւ, սակայն հուսկ հաստատուեցաւ որ Պապին նամակը իսկական էր: Նոյն ատեն անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնուեցան այդ իսկական նամակը չէզոքացնելու:

Ինչքան դժուար է հաւատալ Օրինի կեղծիքներուն այսքան բրգացման, նոյնքան ալ դժուար է հաւատալ իր այնքան կարճատեսութեան: Դժբախտաբար այդ մասին այլեւս ոչ մէկ տարակոյս կը մնայ:

Հայ առեւտուրին թշնամիները, օգտուելով Օրինի անխոհեմութենէն: Նոյն իսկ Հայ « դիւաններուն » մէջ գտնուիլը կը հռչակէին գրութեանց որոնց Ռուսաց կողմէ Հայաստանի ազատագրումը կը գուշակուէր: Նման մարդարեւեկան գրութիւններ արդարեւ կային մեր մատենագրութեան մէջ, եւ դժուար չէր ցոյց տալ թէ ատոնք Ռուսաց կը պատշաճէին:

Կարճատես եւ մոլեռանդ վեհապետութեան մը ասկէ աւելի փաստ պէտք չէր, ցոյց տալու համար թէ Հայերը ո՛րքան անվստահելի էին: Նոյն իսկ Իսրայէլ Օրինի անուան վրայ Ֆրանսերէն բառաբան մը մէջտեղ կը նետուի, զայն վերածելով «Իլ սրոա ռոնա»ի, որ կը նշանակէ «Ան թաղաւոր պիտի ըլլայ »:

Կարելի չէ երեւակայել դաւադրութեան պետ մը որ այսքան միամիտ ըլլայ, իր դաւադրութեան բոլոր գաղտնիքները թշնամի պետութեան մը, անոր իսկ սահմաններուն մէջ, յայտնէ: Կարելի չէ երեւակայել դաւադրութիւն մը որ այնքան իրաւացի կերպով պատժուելու արժանի ըլլայ, իր ունայնամտութեան համար: Կարելի չէ երեւակայել դաւադրութեան մը իրր թէ քողագերծուիլը այնքան վրան բաց եւ զգուշիկ ամբաստանութիւններով:

Որոշ է որ, թէ՛ դաւադրող, թէ՛ դաւադրեալ եւ թէ՛ դաւադրութեան քողագերծողը նոյն մտայնութեան եւ նոյն մակարդակի մարդիկ են: Ողբալի ու զգուշիկ:

Սակայն դեռ աւելին կայ: Թողունք որ Հանուէյ իր յաջորդ հատուածով պատմէ.

« Միր Վէյսի խորամանկ ակնարկութիւնները արքունեաց միտքերուն վրայ զօրաւոր տպաւորութիւն թողուցին: Անոնց վրայ որոնք Կուրդին-Մանի (Վրացի) կուսակիցներն էին, ան մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ, սակայն հակառակ կուսակցութեան ան ըսաւ. « Պետութիւնը ամենավտանգաւոր վիճակի մէջ է, որովհետեւ պատ-

(1) Ճէզուիթ հայր Շամփրոն Շամախէն Հռովմ 1708 ապրիլ 4ին կը գրէ, ի մէջ այլոց. « Իր (Օրին) ժամանման ատեն թոյլ տուաւ որ հերետիկոս Հայերը իրենց եկեղեցիին մէջ յայտարարեն Պապէն զրկուած քարոզիչներու արտաքսումը (Պարսկաստանէն): »

ճառ չկայ կասկածելու թէ Յարը, որուն ուժն ու ցանկութիւնները քաջ ծանօթ են աշխարհի, ձեռնարկած է պարսկական լուծէն փրկել ազգ մը որ իրենց հետ նոյն կրօնքը ունի: Դեսպանը (Օրին) պէտք է զաղտնի լրտես մը ըլլայ, որ իր պաշտօնին պաշտպանութեան տակ, եկած է նոյն իսկ թագաւորութեան սրտին մէջ խռովութեան կրակը արծարծել, այլապէս ինչո՞ւ Հայ մը պիտի ընտրուէր: Կարելի՞ է որ այդ իշխանները իրենց ահադին պետութեանց մէջ չգտնէին իրենց իսկ մէկ հպատակը, որ իրապէս յարմար ըլլար նման պաշտօնի մը: Եւ ինչո՞ւ համար այս դեսպանը Հայաստանի հին թագաւորներու սերունդէն ըլլալ կը ձեւացնէ, եթէ ոչ աւելի համարում վայելելու համար այս երկրին դիւրահաւան մասին մէջ: Սակայն ասիկա վտանգին փոքրագոյն մասն է: Եթէ (Պարսից) պետութիւնը միայն Մոսկովֆներուն եւ Հայոց փորձերը դիմագրաւէր, Վրաստանի քաջ ընակիչները, որոնք զետեղուած են նախորդ երկուքին միջեւ, անանցանելի պատնէշ մը պիտի ըլլան միոյն (Ռուսաց) համար, իսկ միւսները (Հայերը) լաւ ծանօթ է որ աւելի հակամէտ են առեւտուրի քան թէ պատերազմի, եւ հետեւաբար պիտի չփորձեն թօթափել մեր անպարտելի վեհապետին (Շահին) հպատակութիւններն: Սակայն ո՞վ կը ստաննէ պատասխանատուութիւնը նոյն իսկ այդ Վրացիներուն հաւատարմութեան: Կա՞յ նուազագոյն պատճառ մը տարակուսելու: Մոռցա՞ք քանի մը տարի առաջ անոնց ըրած ճիգերը իրենց հպատակութենէն ելլելու համար, Կուրդին-Պանին դըղումով, որ այժմ թագաւորութեան երեք ամենաընտիր նահանգներուն կառավարիչն է: Չե՞նք զիտեր որ Սանազարի-Պանը, եղբորորդին այս իշխանին (Կուրդին-Պանի), այժմ կը գտնուի Ս. Պետերսբուրգի արքունիքը, ուրկէ ան գուցէ կը թղթակցի իրեն հետ, մինչ ինք միշտ Յարին օգնութիւնը կը փնտոէ որպէսզի մեր կայսրութեան հպատակ սահաւատները առով փրկուին: Ռուսական բանակները, զօրացած այս անհաւատ ազգերէն մէկուն ուժերով, եւ միւսին կողմէ վճարուած, որ եւ է ատեն կրնան Այսրուզի լեռներուն վրայէն յառաջանալ, կտրել Կուրը, եւ իրենց վրանները դարնել Արաքսի ափին: Եւ երբ ահարկու թշնամիները թագաւորութեան սրտին թափանցեն, պէտք է ենթադրել որ Կուրդին-Պանը, որ ար-

դէն փորձած է իր նախնեաց դահը բարձրանալ, «պիտի դռնէ իր ցանկութիւնը եւ շահը իր պարտականութեան: Կամ թէ պէտք է երեւակայել, որ այս իշխանը, որ Վրաց արքաներու սերունդէն է, եւ որով Բրիտանեայ մը, Կանտահարի եւ Քիրմանի մէջ բանակեցուած ուժերը, որոնք կրնայ մէկ բառով միացնել, պիտի դորձածէ իր հայրենեաց, իր կրօնքին եւ իր նախնեաց հպատակներուն դէմ: »

Բացատրեմ:

Միւր Վէյս, որուն մտասեւեռումն էր Կանտահարի տիրանալ եւ Աֆղանները հանել Պարսից լուծէն, ունէր ահարկու թշնամի մը, Վրացի Կուրդին-Պանը, իր Վրացի զօրաւոր բանակով, որ հաստատուած էր Կանտահար ու Քիրման, իբր կառավարիչ, Պարսից արքունեաց կողմէն: Անկարելի պիտի ըլլար Միւր Վէյսի զինու զօրութեամբ յաղթել Կուրդին-Պանին: Ուրեմն պէտք էր կերպով մը զայն հեռացնել իր պաշտօնէն իր ուժերով: Այդ հեռացումը գլուխ հանելու լաւագոյն կերպը Կուրդին-Պանը յաշա Շահ Հիւսէյնի եւ Պարսից արքունեաց կասկածելի ներկայացնելն էր:

Ահա, յանկարծ, Միւր Վէյսի համար բարեդէպ պահու մը կ'երեւայ հայ արկածախնդիր մը, Իսրայէլ Օրի, որ թեթեւամտութիւնը կ'ունենայ այնպէս մը շարժելու, որ լաւագոյն առիթը կը ներկայացնէ Միւր Վէյսի ծրագրին: Խորամանկ Աֆղանը ուժ կուտայ իր երեւակայութեան, օգտագործելով բոլոր երեւոյթները, զանոնք խորացնելով, եւ կը ծանրանայ Շահին ու իր ողորմելի արքունեաց մոլեռանդ եւ վախով հեւասպառ մտքերուն վրայ: Միւր Վէյս յաջողեցաւ իր նպատակին մէջ: Հայ-Վրացի-Ռուս վտանգի մը սպառնալիքը, զոր ան այնքան լաւ շահագործեց, զինքը ոչ միայն իր ցանկութեան հասցուց, այլ պատճառ եղաւ որ նոյն Աֆղանները օր մը Իսֆահանն իսկ գրաւեն եւ իր իբր թէ պաշտպանել ուզած Շահն ու իր պետութիւնը մէջտեղէն վերցնեն:

Այսպիսի վտանգաւոր Պարսկաստան մը կու դար մեր միամիտ « ազատարարը »: Չորս ոտքով կ'իյնար թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ Պարսից թշնամիներուն ծուղակը: Միւր Վէյս, թէեւ Հայոց դէմ բան մը չունէր, սակայն առիթը չէր փախցնել օգտուելու, իր նպատակներուն համար, թէեւ

թէ եւ գուցէ ի դին Հայոց: Նոյն ատեն եւրոպացի քարոզիչներն ու առեւտրականները առիթը կը գործածէին Հայերը վարկարկելով անոնց անկման պատճառ ըլլալու ի նպաստ իրենց Հասուն եւ նպատակներուն: Եւ այսպէս, անտէր Ժողովուրդը, արկածախնդրի մը թեթեւամիտ բարբառնականներուն պատճառով կը մատնուէր թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ տնտեսական ահագին վտանգի մը:

Հանուէյ կը շարունակէ.

« Այս պատճառարանութիւնները (Միւր Վէյսի) շատ ընդարձակ եւ հաստատուն էին մարդոց համար, որոնք կը ջանային վախնալ: Փաստօրէն ամէն բան կը սատարէր ընդհանուր ահազանդին, մինչ Միւր Վէյս գրեթէ միակ անձն էր արքունեաց մօտ, որ կը տեսնէր այս քաղաքական տեսութեանց տկարութիւնները: Այս մարդը շատ խելք ունէր անմիջապէս չտեսնելու համար որ այս ցնորական գաղափարները հիմք չունէին, առիթ տրուած ըլլալով ատոնց դեսպանին (Օրիի) քանի մը ակնարկութիւններով, որ աւելի կը ցուցնէին անոր յիմարութիւնը եւ ապուշութիւնը, քան թէ անոր այդ տեսակ որ եւ է խորհուրդ ունենալը: Քանի որ արտաքոյ կարգի անհեթեթ էր հաւատալ թէ Մեծն Պետրոս, առանց կարիքի, Շահին ձեռքը յանձնէր թեկնածու ձեւացողը, եւ այս դեսպանը, որ այնքան անձնական շահեր ունէր չյայտնուելու, պիտի սկսէր կամաւոր անխոհեմութեամբ իր նպատակին գործադրութիւնը, որուն բոլոր յաջողութիւնը կախեալ էր գաղտնապահութենէ եւ շրջահայեացութենէ: »

Ո՛րքան իրաւամբ կը դատէ Հանուէյ: Միթէ Մեծն Պետրոս այնքան միամիտ էր, որ եթէ Հայաստանի մը անկախութեան գաղափարը կը հետապնդէր, այդպէս անմիտ կերպով Պարսից ձեռքը տար այդ անկախութեան գաղափարին մարմնացում գահի թեկնածուն: Մեծն Պետրոս, եթէ որ եւ է կերպով, նոյն իսկ հեռուէն հեռու, կը հաւատար Օրիի թաղաւորազուն ըլլալու յաւակնութեանց, վայրկեան մը իսկ զայն ձեռքէ պիտի չհանէր, ու իր մօտ պիտի պահէր Օրին ապագայ ձեռնարկներու յաջողութեան համար, նոյն իսկ եթէ ատոնք Հայաստանի ուր անկախութեան վերջնական նպատակին չծառայէին, այլ միայն Հայերը շահագործելով Ռուսիոյ կցելու պարս-

կական այդ տնտեսապէս եւ աշխարհադրականօրէն այնքան կարեւոր նահանգները:

Եւ ի՞նչ ապուշութիւն որ « թեկնածուն » ինքզինքը վտանգէ այնպիսի տեղ մը, այնպիսի ատեն մը, երբ իր ձեռնարկին համար ամենակենսական էր՝ ապահով եւ ազատ մնալ: Այդպէս զալ Շահին տիրապետութեան տակ եւ օր ցերեկով խօսի՛լ ամենավտանգաւոր բաներու մասին: Եթէ իրեն համախոհներ ալ կային Շահին հաւատակ եղող Հայերուն մէջ, անտարակոյս անոնք չուտով հեռացան իրմէ եւ իրենց կապերը կտրեցին, քանի որ Օրին կրնար երկրէն եւ Պարսից վրէժխնդրութենէն հեռանալ, սակայն իրենք, տեղացի Հայերը, ո՛ւր պիտի երթային, ի՞նչպէս պիտի ազատէին անխուսափելի մահէ:

Ուրեմն ո՞վ չի տեսներ որ Օրին, ո՛չ միայն արկածախնդիր մըն է, այլ յիմար արկածախնդիր մը: Պարզապէս մէկը որ մեծամտութենէ կը տառապի: Կեղծարար մը, որ թաղաւորազն կ'ուզէ երեւալ, կամ գոնէ Պոռչեան աշխուական զերդաստանէն, Պապին, Յարին դեսպան մը, ապագայ թաղաւոր Հայոց...: Այնքան անամիտ է որ, կը կեղծէ, կը ստէ, կը խեղդախէ, նոյն իսկ ինքզինք կը վտանգէ, վտանգելով նաեւ իր դատը:

Ահա, այդ իսկ պատճառաւ, էջմիածին կը զգուշանայ անկէ, եւ տարիէն աւելի ժամանակ, որ Օրին այդ կողմերը կ'անցընէ, աննկատ կը մնայ տեղական Հայութեան տէր տիրական էջմիածինէն: Անոր մեկնումէն վերջ միայն Աղեքսանդր կաթողիկոս կը յանդգնի Օրիի մասին տեղեկագրել Մեծն Պետրոսի, այն ալ միայն յիշելով որ Օրին յունիս Դին մեկնեցաւ Պարսկաստանէն:

սքանըազր

Ահա ասոր համար է որ Մեծն Պետրոս, որ արդէն կը կասկածէր Օրիի լրջամտութեան վրայ, երես դարձուց անկէ եւ զայն Աստրախանի մէջ լքեց, մինչեւ որ մեռաւ Օրի:

Հանուէյ կը շարունակէ.

« Արդարեւ, ոչինչ կարելի է գտնել այնքան քիչ հաստատուած որքան այս երկիւղը: Հայաստանի թաղաւորներուն յաջորդ այս կեղծ թեկնածուն արկածախնդիր մըն էր, որ յաջողապէս սուրճ ծախելէ վերջ, եւ իրր հասարակ զինուոր ծառայելէ յետոյ, Լէօբօլ կայսեր սպայ եղաւ: Եւ որովհետեւ արեւելեան լեզուները կը հասկընար, հուսկ Վիէննայի արքունիքէն զրկուեցաւ

Թուրքերուն իմանալու համար անոնց մտադրու-
թիւնը խաղաղութեան մասին, որ յետոյ կնքուե-
ցաւ Քառօվիցի մէջ: Պոլսէն դարձին Պետրոս
Մեծի ծառայութեան մէջ մտաւ, որ անոր նոյն
կարողութեանց համար զնդապետ ըրաւ զայն, և
զայն դորձածեց Օսմանեան Դրան հետ խաղա-
ղութեան պայմանադրութեան համար, այդ պե-
տութեան արդիւլելու համար որ և է միջամտու-
թիւն Շուէտի դէմ պատերազմին առնել:

Նախ ըսեմ որ Օրիի « սրճեկի » կամ « սուրճ
ծախող » ըլլալը մեզի համար նորութիւն մըն է
զոր կը յայտնէ Հանուէյ: Անտարակոյս ան
« սուրճ ծախող » էր Ֆրանսայի մէջ երբ Վենե-
տիկէն Փարիզ անցաւ, ուր կը յիշուի ան իբր
արեւելեան ապրանքներու առևտուրով զբաղած:
Արդարեւ, այդ շրջանին սրճեկութիւնը շահարեր
դորձ մըն էր հոն և շատ հաւանական է՝ որ Օրին
ատով զբաղեցաւ:

Որտե՞տ հետաքրքրական է Հանուէյի վկայու-
թիւնը, ըստ որուն Օրի յաղթական Վիեննայի և
պարտեալ Թուրքիոյ միջեւ նախնական բանակ-
ցութեանց մասնակից կը ներկայացուի: Ասոր
մասին ոչ մէկ ակնարկութեան կը հանդիպինք
Օրիի մասին ցարդ ծանօթ նիւթերուն մէջ: Ինծի
համար ինչ որ հաւանական է, սա է որ Օրին կըր-
նայ թարգմանի պաշտօն կատարած ըլլալ: Սա-
կայն դիտենք, որ իր Ֆրանսերէնը, ինչպէս նաեւ
հայերէնը (զբաղան լեզու) ողբալի կերպով ան-
բաւարար էր:

Հանուէյ կը վկայէ նաեւ որ Մեծն Պետրոս
ալ դորձածած է զայն իբր միջնորդ Օսմանեան
կայսրութեան մօտ համաձայնութեան համար:
Կերեւալ թէ 1705ի ուսու-թըքական համաձայ-
նութեան է որ կ'ակնարկէ: Սակայն հոս ալ նկա-
տելի է որ Օրին նոյնպէս յայտնի կերպով ուս-
սերէնի ծանօթ չէր, ուրեմն դարձեալ անմեկնե-
լի է թէ ան ի՞նչպէս կրնար երկու կայսրութեանց
միջեւ որ և է պաշտօն վարել, թէկուզ այդ պաշ-
տօնը ըլլար ամենահասարակ տեսակէ:

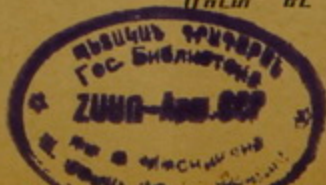
Արդեօք սխալ տեղեկութիւն տրուած է Հան-
ուէյի: Ամէն պարագայի տակ, Օրիի կեանքին
և դորձունէութեան մասին այս կարեւոր տեղե-
կութիւնները կարիք ունին հետապնդուելու և
ուսումնասիրուելու:

Հանուէյ կը շարունակէ.

« Իսրայէլ Օրի, այդ կարեւոր դոր-
ժը գլուխ բերած ըլլալով ի դոհացում Յարին,
իր իր ծառայութեան վարձք ցանկացաւ որ Նո-
րին Բարձրութիւնը իրեն շնորհէ Իսֆահան դես-
պանութեան մը պաշտօնը: Ան նկատեց որ ասի-
կա պիտի ըլլայ կարճ ժամանակի մէջ ինքզինքը
հարստացնելու ապահովագոյն կերպը: Այս տե-
սակ դեսպաններ Պարսկաստանի մէջ մեծ առանձ-
նաշնորհումներ կը վայելէին, մասնաւորապէս՝
մաքս չվճարելու: Անմիջապէս որ իր յանձնա-
րականները ձեռք բերաւ, ան մեկնեցաւ Վիեննա,
և անկից Հոռով, ուր ան ինքզինքը ներկայա-
ցուց իբր կարող հերձուածեալ Հայերը Հոռովմէ-
կան Եկեղեցւոյն գիրկը բերելու, և արդէն
կայսրէն նամակներ ստացած ըլլալով, ան ձեռք
բերաւ նաեւ Կղեմէս ԺԱ.էն առ Շահ Հիւսէյին
նամակ մը: »

Հանուէյ հոս դէպքերը ճիշդ հակառակ ուղ-
ղութեամբ կը թուէ: Օրի նախ Կայսրընտիրէն կամ
Կայսրէն ստացաւ յանձնարարական առ Պապին ի
Հոռովմ: Ասոր վստահելով Կղեմէս ԺԱ. իրեն
տուաւ յանձնարարական նամակ մը Շահ Հիւ-
սէյինի ուղղուած: Ասիկա ալ իր կարգին զայն
յանձնարարած կ'երեւայ Մեծն Պետրոսի:

Հանուէյ կը սխալի՝ կամ սխալ իմացած է՝
Յարին իր իբր թէ մատուցած ծառայութեանց
համար Մեծն Պետրոսէ Օրիի տրուած դեսպա-
նութեան մասին Շահ Հիւսէյինի մօտ: Տրուածը
պարզ յանձնարարական մըն է որ ծանօթ է մեր
գրականութեան իր պարսկերէն պատճէնով և
թարգմանուած հայերէնի և հրատարակուած
երեւանի Համալսարանէն, ապակետիպ, 1927ին
(էջ 89-93) սա խորագրով. « Վալերադրեր հայ-
պարսկական հարաբերութեանց մասին, ընդօրի-
նակեց, տառադարձեց և թարգմանեց Հ. Աճառ-
յան »: Այս յանձնարարականին մէջ, տրուած
Մոսկուա, 1707 փետրուարի սկիզբը, կ'ըսուի
թէ « Իսրայէլ Օրի անուն (անձը) Հոռովմի Պա-
պէն Չեր Վեհափառութեան (Շահին) ... ուղար-
կուած է մէկ քանի հարցերու մասին՝ յատկապէս
Չեր երկիրը բնակող քրիստոնէայ հպատակնե-
րուն վերաբերող », այսինքն ճիշդ այն պաշտօ-
նով, թէ կարելի է այդպէս ըսել, որով Կղե-
մէս ԺԱ. կը յանձնարարէր Օրին Շահ Հիւսէյինի:
Որտե՞տ և անկարելի խոստումներ Պապին,

յանձնարարական նամակ մը անկէ; Հատ մըն ալ՝ այդ յանձնարարականը յանձնարարող՝ Յարէն... և մեր արկածախնդիրը Շամախի կու դայ իբր ասպազայ թաղաւոր Հայոց... ղեկավար Պապին... ղեկավար Յարին...:

Հանուէյ կը շարունակէ.

«Ասոնք էին մանրամասնութիւնները գէտըրի մը, որ արթնցուց այնքան աւելորդ կարծիքներ: Դեպքանին հետեւող չքաղիրներու բազմութիւնը մեծ մասամբ Հայերէ կը բաղկանար, որոնք տէրերն էին իրենց հետ բերած ապրանքներուն, բացի քանի մը Ռուսերէ, որոնք Պաքու կ'երթային, և ընկերացած էին իրեն մինչև Շամախի, որպէսզի իր ղեկավարութեան աւելի փայլ մը տան: Վեհապետութեան ձեւաւորումները և քարոզիչները թաղաւորութենէն վոնտելու ծրագիրները, պարապ խօսքեր էին, որոնց այս ղեկավարը ակնարկեց, որպէսզի իր ընկերները իրեն հետ միանան Պարսկաստան ճամբորդութեան ծախքերուն մասնակցելով:

«Շահ Հիւսէյն այս հանգամանքներուն անձանթ ըլլալով, ժամանակ մը երկմտութեան մէջ էր թէ ի՞նչպէս գործէ, սակայն դիտմամբ վախճալով թէ կրնայ Մեծն Պետրոսին՝ որ և է առիթ տալ թշնամութեանց, բոլոր պարագաները նկատի առնելով, ան վճռեց, հակառակ Եւրոպացւոց ընդհանուր ակնկալութեան, ղեկավարը ընդունիլ: Որով Իսրայէլ Օրի Շամախիէն ճամբայ ելաւ, և իր մասին նպաստաւոր կանխամտածումէ մղեալ, Պարսկիները աւելի մեծ ակնածանք ունեցան իրեն հանդէպ, քան ինչ որ ընդհանրապէս ցոյց կը տրուի իր աստիճանին մարդոց, այնպէս որ ան պատճառ ունեցաւ զո՞հ մնալու Իսֆահանի մէջ իր ստացած պատիւներուն համար»:

Այստեղ կ'աւարտին Օրիի մասին Հանուէյի վկայութիւնները:

Այժմ դառնանք երկրորդ ժամանակակից օտար վկայութեան: Գրողը Յիսուսեան Հայր Կրուզինսքին է, Իսֆահանի ձեզուիդ գործակալաւորը: Պարսկահայոց պատմութեան համար շահեկան է անոր «Պատմութիւն Պարսկաստանի Յեղափոխութեան» երկը (1):

Առաջին անգամ է որ, հոս, թարգմանելով, հայկական պատմադիմաւորութեան կուտամ Կրուզինսքիի յիշատակները Օրիի մասին: Կրուզինսքիի

գործը ծանօթ է եղած Եզեանի և Աշոտ Յովհաննէսեանի: Ասոնց առաջինը գրած է ռուսերէն իսկ երկրորդը գերմաներէն:

Կրուզինսքի քսան տարի դռնուած է Իսֆահան: Ան հոն է բերր Իսրայէլ Օրի հոն հասաւ: Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ.

«Այդ տեսները ղեկավար մը հասաւ Շամախի, որ Պարսից Արքունիքը կ'երթար Մոսկովի Յարէն: Ազնուականի անունն էր Իսրայէլ Օրի, Հայ արկածախնդիր մը, ծնած Ղարաւլու ի Պարսկաստան, որ Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Գերմանիոյ մէջ ճամբորդելէ վերջ՝ բանակներուն մէջ սուրճ ծախելով, հուսկ ինքզինքը զինուոր արձանագրեց Լէօթօլտ Կայսեր բանակին մէջ, և սպայի աստիճանին բարձրացաւ: Դաւադրող մարդ մը ըլլալով կրցաւ մուտ գործել Վիեննայի Արքունեաց նախարարներուն մօտ, և որովհետեւ շատ լաւ կը հասկնար Արեւելքի մէջ խօսուող գլխաւոր լեզուները, Կ. Պոլիս զրկուեցաւ թուրքերուն մտադրութիւնը՝ թէ ինչ տեսակ խաղաղութիւն պիտի առաջարկուէր անոնց՝ իմանալու համար, որ յետոյ վերջացաւ Քառօլփիցի դաշնադրութեամբ: Յետոյ անցաւ Յարին ծառայութեան մէջ, որ Քառօլփիցի դաշնադրութեան մէջ չըլլալով, իր կարգին (Օրին) գործածեց ի Պոլիս, Թուրքերուն հետ համաձայնութեան մը բանակցութեանց մէջ, չցանկալով իր կոնակին ունենալ զանոնք, մինչ պիտի պատերազմէր Շուէտացւոց թաղաւորին դէմ, որուն վրայ չուտով յարձակելու մտադիր էր»:

«Այս Հայը, Յարին բանակցութիւնը գոհացուցիչ կերպով կատարած ըլլալուն, ցանկացաւ, որ իրր ծառայութեան վարձք, ան իրեն շնորհ Պարսկաստան ղեկավարութիւն մը, որ ամենայնպէս կերպն էր որ կրնար խորհիլ կարճ ժամանակի մէջ հարստանալու, քանի որ ղեկավարները Պարսկաստանի մէջ մաս չեն վճարեր, ան մտադ-

(1) The History of the revolution of Persia taken from the memoir of Father Krusinski Procurator of the Jesuits at Ispahan. — by Father Du Cerceau, Dublin MDCCXXIX (1729) էջ 127-130:

րեց իր հետ տանելու արժէքաւոր ապրանքներու մեծ քանակութիւն մը, որոնցմէ մեծ չափ կ'ազդեցաւ, նկատի առնելով սովորական մաքսերէ զերծ մնալը: Անմիջապէս որ այդ շնորհը ստացաւ Յարէն, ան Վիեննա գնաց, ուր իր անցեալ ծառայութեանց համար ստացաւ նաեւ Կայսրէն նամակներ Պարսից թագաւորին համար: Անկէ անցաւ Հոռովմի Արքունիքը, ուր ան ինքզինքը ներկայացուց իր անձնակարգ մարդ մը, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր հերձուածող Հայոց վերայ, որոնք (Հոռովմայ) Եկեղեցւոյն զիրկը պիտի դարձնէր, անիկա այնքան յաջող եղաւ որ կըրցաւ ատոր համար թուղթ ստանալ Կղեմէս ԺԱ. պապէն առ յիշեալ Պարսից թագաւորը:»

«Բոլոր այս թուղթերով զինուած, ան Շամախի հասաւ մեծ չքախումբով մը, բաղկացած Հայերէ որոնք ղեկավարութիւնը կը վարէին, եւ Մոսկովներէ, որոնք յատկացուած ըլլալով Յարին նաւերուն պահպանութեան (որ Շամախիէն ոչ շատ հեռու նաւահանգիստ մը կը գտնուէին) իրեն ընկերացան մինչեւ այս քաղաքը, ղեկավարութեան աւելի փայլ մը տուած ըլլալու համար: Եւ հոս մանրամասնութեանց մէջ չպիտի մտնեմ այս Հայուն ընթացքին մասին, որ աւելի վաճառական էր քան թէ ղեկավար, եւ իր մասին աւելի րան չպիտի պատմեմ քան ինչ որ կապ ունի իմ նիւթիս հետ: Անհաւատալի է որքան այս աննշան ղեկավարութիւնը վախ պատճառեց Իսֆահանի Արքունեաց, որուն երկու բաներ մասնաւորաբար նպաստեցին, նախ իր բազմաթիւ հետեւորդները, որոնց թիւը սակայն, երբ ան Իսֆահան եկաւ, երկու հարիւրի իջած էր, երկրորդ՝ Շամախի հրապարակաւ կատարած իր յայտարարութիւնը, ուր ըսաւ թէ ինքը հին հայ թագաւորաց սերունդէն էր, եւ հակացուց որ ինքը այդ վեհապետութեան իր իրաւունքները չէ ժխտած: Բոլոր ասոնք սարսափեցուցին Պարսից Արքունիքը, որ չէր հաւատար թէ Հայ մը, ընդհանրեալ հպատակ մը Շահին, Մոսկուայի Յարին նման հզօր իշխանէ մը հովանաւորուած, եւ ա'յնքան բազմաթիւ հետեւորդներով զոր կ'ըսէին թէ Շամախի մէջ ունի, Պարսկաստան եկած է առանց զաղտնի մտադրութեան. քանի որ այս ղեկավարը կը պարծենար, թէ ինքը բոլոր Քարոզիչները Պարսկաստանէն արտաքսել պիտի տայ, համոզելով Արքունի-

քը, որ յանձնարարականները եւ նամակները քըրիստոնեայ իշխաններէ տրուած, որոնց շնորհիւ անոնք ապահովութիւն գտած էին Պարսկաստան, բոլորն ալ կեղծ եւ յերիւրածոյ կտորներ էին: Այս յայտարարութիւնները ընտրած էր հաճելի ըլլալու համար հերձուածող Հայոց, որոնք քարոզիչներուն լաւութիւն չէին ցանկար): Եւրոպացիք, որ ասոնք իրենց սրտին մօտիկ կը նկատէին, մանաւանդ Պրն. Միշլէ Զրահագին, որ Պարսից Արքունիքը զրկուած էր հանդուցեալ թագաւորէն՝ առեւտուրի համար, խորհեցաւ որ կըրօնքին աւելի մեծ ծառայութիւն մը չէր կրնար մատուցանել քան թէ համոզել Արքունիքը որ չընդունի ղեկավար: Ասոր համար ան գործածեց Հայուն յայտարարութեանց յարուցած վախը, եւ զայն նուազեցնելու տեղ աւելցուց, մեծցնելով սովորական տեղեկութիւններ ի մասին ենթադրուած վարդապետութեանց որոնցմով Հայերը ինքզինքնին կը զուարճացնէին, իրր թէ իրենց ղեկաններուն մէջ գտնուած ըլլային թուղթեր ուր կ'ըսուէր թէ օր մը Հայաստանի թագաւորութիւնը պիտի վերականգնի Մոսկովներէն պաշտպանութեան տակ: Եւ որպէսզի ահազանդը աւելի ուժգին ըլլայ, ղեկավարին անունին մէջ կը դրուէին դրերը « իլ սրառ ուռա » այսինքն « թագաւոր պիտի ըլլայ »:

«Իրաւ է՝ բոլորը ատոր հաւատացին, սակայն Արքունեաց մօտ անոր ազդեցութիւնը ցանկացածին հակառակը եղաւ, որովհետեւ ղեկավարին ենթադրած ծրագիրներուն համար խորհուեցաւ որ ան այնքան վտանգաւոր չպիտի ըլլայ Իսֆահանի մէջ, եթէ կարենան զայն հոն բերել, որքան որ եթէ ան գաւառ մնար, առկէ գատ չէին կրնար ղեկավարը եւ զրկել առանց վիրաւորելու իր տէրը՝ Յարը որուն հետ թշնամութիւն չէին կամենար, մասնաւորաբար այն ղեկավարութեան համար զոր Շուէտի ղէմ իր յաղթանակները չահած էին իրեն:»

«Շամախիի կառավարիչը հրաման ստացաւ ղեկավար Իսֆահան ճամբելու, ուր ան ընդունուեցաւ պատուոյ նշաններով: Ան հոն իր գործերը շատ լաւ կատարեց ի մասին իր առեւտուրին, առկէ գատ ան շատ ուղիղ վերաբերեցաւ Իսֆահան գտնուող Հայոց եւ Եւրոպացիներուն հետ: Ան քանի մը տարի վերջ մեռաւ Աստրախանի մէջ, ան-

յողդողդ կաթուղի, յամօթ իր երկրին եպիսկոպոսներուն, որոնց մօտիկ չէր ընել, եւ իր հետ գերեզման տարաւ ենթագրեալ յոյսերը ապագայ վերահաստատութեան (հայ) թագաւորութեան: Ասիկա եւ խորհեցայ յարմար հոս յիշելու, որպէս զի ընթերցողը հարցում չունենայ ի մասին գեապանութեան մը որ մեծ վնաս չտուաւ Պարսկաստանի, այն կողմէն ուրկէ ղիմաւորուած էր, սակայն յետոյ անդամանելի վնաս պատճառեց ուրիշ կողմէ մը, իրարանցումը զոր այդ գէպը պատճառած էր Արքունեաց մէջ՝ Միր Վէյսի կողմէ օգտագործուելով:»

«Այս մարդը (Միր Վէյս), որ աւելի խելացի էր քան (Պարսկաստանի) Արքունեաց բոլոր նախարարները ի միասին, չէր կրնար երեւակայել թէ մարդիկ որոնք Պարսկաստանի պէս մեծ թագաւորութեան մը գլուխը կը գտնուէին, վախճային բանէ մը՝ այնքան մտացածին՝ որքան բոլոր այդ բաները որ կը վերաբերէին հայ գեապանին եւ գեապանութեան, եւ թերեւս ոչինչ աւելի քաջալերեց զինքը գործադրելու ինչ որ երկար ատենէ ի վեր կը խորհէր, արհամարհանքը զոր կը տածէր Պարսկաստանի Արքունեաց եւ նախարարներուն հանդէպ: Սակայն որքան որ մտացածին եւ թեթեւամիտ էին նպատակները որոնցմէ կը վախճային, ան որոշեց, քանի որ Արքունիքը զանոնք իրական կը նկատէր, ատիկա հիմը ընել դաւադրութեան որ ինք սփռած էր զինքը իր նահանգը խրկել տալու համար: Որով ան վտխանակ նախարարներուն եւ Արքունեաց աչքերը բանալու, ցոյց տալու համար թէ ինչպէս խարուած էին, իր նպատակը ըրաւ աւելի խոչորցնել, զարգացնել եւ ընդլայնել խարկանքը որքան որ կարելի էր: Ոչ ոք ըստ երեւոյթին աւելի լրջութեամբ կ'ազդուէր քան թէ ինք ամէն բանէ որ կ'ըսուէր Հայաստանի թագաւորութեան ապագայ վերահաստատման համար:»

Այսպէս, ինչպէս տեսանք, Միր Վէյս օգտագործեց անակնկալ գէպը Իսրայէլ Օրիի երեւման ի Պարսկաստան եւ անոր բարբառնջանքներուն:

Տարակոյս չկայ որ Կրուզինսքի ծառայած է իբր գլխաւոր աղբիւր Հանուէյի ծանօթութեանց, որոնց վրայ ինքն ալ իր կողմէն քանի մը ծանօթութիւններ աւելցուցած է: Ասիկա ցոյց կու-

տայ որ Հանուէյ ուրիշ աղբիւրներէ ալ հաստատած է ինչ որ քաղած է Կրուզինսքիի յիշատակներէն:

Ինծի այնպէս կուգայ որ ինչ որ Կրուզինսքի կ'ըսէ տեղ մը, Հանուէյ սխալ ըմբռնած է վկայութեան այն մասը ուր Օրի կը սպառնայ Քարուզիները Պարսկաստանէն վաւարել տալու: Ըստ Կրուզինսքիի, Օրի ատիկա կ'ընէ յուսալով համոզել Պարսից Արքունիքը թէ քրիստոնեայ իշխաններու կողմէ Քարուզիներուն տրուած յանձնարարականները եւ նախկները, որոնց շնորհիւ անոնք ապահովութիւն գտած էին Պարսկաստանի մէջ, բոլորն ալ կեղծ ու յերկրածոյ գրութիւններ էին: Կ'երեւայ թէ Օրի այդ գերը կատարեր էր շնորհիւ խարուած Պապին խոհական յանձնարարականին զոր Կղմէս ԺԱ. ուղղած էր Շահ Հիւսէյինին եւ զոր ան իր հետը Իսֆահան կը բերէր:

Նոյն այս պարագան Հանուէյ տարբեր կը բացատրէ, ըսելով, որ Օրի «սպառնացած էր (Պարսից) թագաւորութեանէն վաւարել տալ բոլոր Քարուզիները, քանի որ ջանացին ցոյց տալ թէ քրիստոնեայ իշխաններու յանձնարարականները, որոնց շնորհիւ ան (Օրի) նպաստաւոր ընդունուելութիւն գտած էր, կեղծուած կտորներ էին» Հանուէյի գրութեանէն յստակ չ'երեւար թէ ո՞վքեր ջանացին ցոյց տալ որ Օրիի յանձնարարականները, կեղծ ըլլալը: Այնպէս կարելի է հասկնալ, որ Իսֆահանցի Եւրոպացիներ Պարսից արքունեաց մօտ ջանացին ցոյց տալ որ Օրիի յանձնարարականները զոր ան ստացած էր քրիստոնեայ վեհապետներէ, կեղծ էին: Սակայն այս ըմբռնումը կը հակասէ Կրուզինսքիի վկայութեան զոր վերը տուինք:

Հետաքրքրական է որ Օրին Աստրախան կը մեռնի իբր «անյողդողդ կաթուղի»: Մինչ երբ իր «գեապանութեամբ» Շամախի կը գտնուէր, սպառնալից կ'արտայայտուէր կաթուղիներուն եւ իրենց Քարուզիներուն դէմ: Ուրիշ Յիսուսեան մը, Հայր Չամբիոն, Շամախիէն 1708 Ապրիլ 4ին գրած նամակին մէջ կը վկայէ որ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Օրիի հետ, եւ կ'աւելցնէ. «Ես խօսակցութեան մէջ զիտեցի որ Մ. Իսրայէլ Օրի Հայր իրական հերետիկոս մըն է եւ իր ժամանման ատեն թոյլ տուաւ որ հերետիկոս Հայերը իրենց եկեղեցիին մէջ յայտարարեն Պապէն զրկուած Քարուզիներու արտաքսումը, հաւատելով որ ար-

տեղեկանքները աւագակները եւ ստախոսներ են, եւ
տեղեկեցին ռեւէ Հայու անոնց հետ տեսնուիլ:»

Կը խոստովանիմ որ անգլիերէն բնագրին
այնպէս մը գրուած է որ կարելի է ենթադրել
Պապն է որ յանձնարարած է Օրին իր ան-
ամբ Շամախիի Հայոց եկեղեցիէն յայտարարել
է «Քարոզիչները» արտաքսուած են եւ անոնց
արտաքսումը Պապին ցանկութիւնն է: Անշուշտ
ստիկա անհաւատալի կրնայ սեպուիլ, սակայն
որը ընդը Օրին է, դժուար թէ անհաւատալի ըլ-
լայ: Եթէ այս վերջին մտքով ըմբռնենք Հայր
Չամբրիոնի գրածը, այն ատեն Կրօնիկներէ վկա-
յութիւնը Քարոզիչներու արտաքսման համար ըմ-
բռնելի կ'ըլլայ: Այն ատեն Քարոզիչները կ'ըլլան
կեղծողներ այն յանձնարարականներուն զոր ստա-
ցած էին Եւրոպայի զանազան քրիստոնեայ վեհա-
պետներէն եւ ատոնց շնորհիւ հաստատուած Շա-
մախի թագաւորութեան մէջ: Ուրեմն այդ պայման-
ներուն՝ անխուսափելի կ'ըլլար Քարոզիչներուն ար-
տաքսումը, եւ ստիկա բնական է պիտի խանդա-
վատէր հակակաթոլիկ հայ կղերին եւ հասարա-
կութեան զգացումները եւ զանոնք միացնէր կաս-
կածելի եւ կաթոլիկամիտ նկատուած Օրինի:

Զարմանալի է, չէ՞: Կաթոլիկները անոր մէջ
հակակաթոլիկ մը, իսկ հակակաթոլիկ Հայերը
անոր մէջ կաթոլիկ մը կը գտնէին:

Անմեկնելի է թէ ի՞նչու Օրին վերջին օրերուն
եւ մահուան պարագաներուն մասին ստուգապա-
տում տեղեկութիւններ կը պակսին մեր պատմու-
թեան մէջ: Անտարակոյս Աստրախանի Հայոց գե-
րեզմանատան մէջ փնտռելու է անոր գերեզմանը,
կամ եթէ ան իրապէս կաթոլիկ մեռած է, այն ա-
տեն՝ կաթոլիկաց գերեզմանատան մէջ, եթէ ան-
շուշտ կայ այդպիսի գերեզմանատուն մը:

Այս առթիւ աւելորդ չեմ սեպեր ընել կարգ
մը ժամանակագրական ճշգրտման Օրին Պարս-
կաստան այցելութեան: Լէօ իր «Պոջայական Կա-
պիտալ» գործին մէջ (Երեւան, 1934) կը վկայէ
որ «1707ի ամառն էր, երբ Օրին, վերջապէս ճա-
նապարհ ընկավ» (էջ 235): Ե՞րբ Օրին հա-
սաւ Շամախ, չ'ըսեր Լէօ, սակայն որոշ կը վկա-
յէ, որ «Բայց Շամախում նա (Օրին) մնացել եր
արդեն մոտ յերկու տարի»: (էջ 239): Եւ կը շա-
րունակէ. «Ի՞նչ էր անում նա այդքան ժամանակ:

Մենք կատարելապէս չ'ունենինք բան չգիտենք այդ
մասին:» (Անդ) Եւ ան կը նետուի աւելորդ ու
յողեցուցիչ ենթադրութեանց ոլորտի մը մէջ,
զոր ինքն իսկ ստեղծած է եւ նորուն վարպետն է
Լէօ:

«Որին կարճ ժամանակ մնաց Սպահանում:»
(Անդ էջ 242) Եւ 1709ին Սպահանէն կը հեռանայ
Օրին: «Նույն 1709 թվին Որին Շամախումն եր:
Այստեղ եւս մնաց ամբողջ մի տարի:» (էջ 243)

Այժմ ճշդենք: Շամախիէն Յիսուսեան Հայր
Չամբրիոն 1708 Ապրիլ 4ին կը տեղեկագրէր՝ «Իս-
րայիլ Օրին, ցեղով Հայ մը, Շամախի հասաւ 1708
Փետրվար 5ին:» Իսկ Բոկոտն Կարմեղեանց ա-
ռաջնորդը Նոր Զուղայէն 1709 Ապրիլ 2ին կը տե-
ղեկագրէր Հոռով, թէ Օրին արդէն Սպահան էր:
Ուրեմն սխալ է որ Օրին, ինչպէս Լէօ կը գրէ,
«Շամախում մնացել եր արդէն մոտ յերկու տա-
րի», երբ անտարակոյս իրականութիւնն է որ ան
հաղիւ տարի մը մնաց հոն:

Սպահան երկար չ'մնաց ան, հաւանաբար
1709 Մարտի վերջերը հոն հասաւ եւ նոյն տար-
ուան Սեպտեմբերի սկիզբները մեկնեցաւ Շամա-
խի քանի որ ան վերջին քաղաքը կը գտնուէր
Սեպտեմբեր 20, 1709ին:

Պայմանները որոնց ներքեւ գեոպոլիտիկ Սպա-
հան կուգային թոյլ չ'պիտի տային աւելցնել Սպահան
կամ այլուր մնալ հարկ եղածէն աւելի ժամանակ
— բացի եթէ Շահը այնպէս ցանկար: Օրին գրե-
թէ վեց ամիս մնաց Սպահան: Ստիպուած ենք
խորհիլ որ Շահը չ'պիտի ցանկար իր սահմաննե-
րուն մէջ երկար պահել մէկը որ իրեն բաւական
վախ ու անհանգստութիւն պատճառած էր, որով
խիստ հաւանական է որ 1709 Սեպ. 20ին Օրին
Շամախի վերադառնալէ վերջ «Այստեղ եւս» չ'մնաց
ամբողջ մի տարի», ինչպէս կ'ենթադրէ Լէօ:
Օրին նոյն այդ 1709ին Սեպտեմբերի վերջը կամ
Հոկտեմբերի սկիզբը մեկնեցաւ Շամախիէն Նի-
զովոյ նաւահանգիստը, եւ անկէ ալ երկու նաւով
դէպի Աստրախան: Նաւը՝ որուն մէջ էր Օրին՝
փոթորիկի պատճառաւ կ'ընկղմի: Եւ արդարեւ իր
ճամբորդած այս ժամանակը, ձմեռ, փոթորկա-
լից է այդ կողմերը: 1709ին ձմեռն է որ ան կը
ստիպուի փոթորիկէն վերջ Նիզովոյ մնալ: «1711
թվի ամառը» չէ որ ան «հասնում էր Աստրախան»
ինչպէս որ Լէօ կը գրէ (էջ 244), այլ 1710ին ա-

մառը Օրի Աստրախան կը հասնի, եւ յաջորդ տարի 1711ի Օգոստոսին կը մեռնի:

Դէպքերուն բնականոն ընթացքը այս եզրակացութեան միայն կրնայ բերել ուսումնասիրողը:

Անտարակոյս Օրիի շրջանի մեր պատմութիւնը շատ բանի կը կարօտի լուսարանուելու համար: Էջմիածնայ ազգային, ներքին կեանքը շատ յստակ է: Դեռ լուրջ գործ մը չունինք լիակատար դադարի մը կազմելու համար Նահապետ Ա. Եղեհասցի (1691-1705) եւ Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի (1706-1714) էջմիածնայ կաթողիկոսներուն կեանքին, արտաքին եւ ներքին յարաբերութեանց, իրենց օրով մեր ազգային կացութեան վրայ: Օտար եւ հայ դիւաններուն մէջ ահագին նիւթ կայ, մեծ մասամբ անտիպ կամ զլխաւորաբար հայ պատմագրութեան անձանք: Օր մը կը յուսամ գոնէ ինծի ծանօթ նիւթերը ներկայացնելով նպաստ մը բերել մեր պատմութեան այդ բաժնին:

Իսկ աւարտելով այս յօդուածս, կրնամ գոհութեամբ ըսել որ տուած այս նիւթերովս եւ վաւերագրութիւններովս ճշգրտ կ'ըլլամ Լէօի «Յովնայական Կապիտալ» հատորին, Օրմանեանի «Ազգապատում»ին եւ Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանի «Յաղրակեանք եւ Պոռչեանք» գործին իսրայէլ Օրիի ժամանակագրութեան, անձին եւ գործին ինչ ինչ կէտերը:

Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ

Ուիլիքս, Քանգաս, 1948 Փետր.

Յ. Գ. — «Բազմավէպ»ի մէջ 1914, էջ 27-32, Հ. Եսայի Վ. Տայեցի հրատարակեց «Իսրայէլ Օրի Տասնութերորդ Դարու Հայ Ազգին Ազատա-

գրութեան ռազմիրան» խորագրով գրութեան մը առաջին մասը (մնացեալը Հրատարակուեցաւ), յարգելի գրողը հոն կը ներկայացնէ Իսրայէլ Օրիի կենսագրութեամբ զբաղողներուն «անձանք մնացած ճանապարհորդ մը, այն է իտալացի կարմեղեան կրօնաւոր եղբայր Լէանդր (*)»: Սա 1730ին մասնաւոր պաշտօնով մը Արեւելք կը զրկուի եւ գրեթէ քսան երկար տարիներ հոն մը նալով՝ քիչ թէ շատ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ իր շրջած վայրերուն ժողովրդեան կացութիւնը:» (Անդ, էջ 27-28): Աշխատութեան իտալերէն խորագիրը չի տար, այլ սակայն կը ծանօթացնէ, որ «մեծագիր. թանձր հատոր մ'է, տըլուած -Հոովմ քաղաքի մէջ 1753-7 թուականներուն. խորագիրն է՝ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԱՂԵՍՏԻՆ, Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ Ի ՄԻՋԱԳԵՏՍ, բաժնուած երեք առանձին գրքերու:» (Անդ, էջ 28):

Լէանդրի վկայութիւնները, թէեւ ահանատես-ժամանակակիցի վկայութիւններ չեն, այսուհանդերձ խիստ չահեկան են, նախ քանի որ կը հաստատեն վերի իմ ներկայացուցած երկու վկաներուն ըսածները: Յետոյ շատ հասկացողութեամբ գրուած են դէպքերը:

Օրիի կենսագրութեան համար կարեւոր աղբիւր մըն է Լէանդրն ալ, որ պէտք է լրջօրէն նըկատի առնուի միւսներուն հետ: Ես զանց կ'ընեմ անիկա հոս արտագրութեամբ ներկայացնել, քանի որ դիւրամատչելի «Բազմավէպ»ին մէջ հրատարակուած է, որուն կրնան տիրանալ Օրին ուսումնասիրողները առանց նեղութեան:

(*) Լէանդր օֆ Ս. Սէսիլիա անուամբ ան ծաւնօք է ինծի. իրմէ նիւթեր կան Վատիկանի դիւանատան մէջ արժանի նկատողութեան: